

Сагайдачний

КУПИТИ

До видання увійшов історичний роман Андрія Чайковського «Сагайдачний», який змальовує яскравий образ одного з найвидатніших українських гетьманів - Петра Конашевича-Сагайдачного. На тлі подій XVII століття автор показує становлення козацької державності, боротьбу українського народу проти турецько-татарських нападів, польської шляхти та за збереження православної віри. Чайковський зображує Сагайдачного не лише як мудрого полководця та державного діяча, а й як людину з глибоким патріотизмом, високими моральними принципами та щирою турботою про свій народ. Роман поєднує історичну достовірність з художньою майстерністю, що робить його важливим твором української історичної прози.

Також до видання увійшли історичний нарис «Петро Конашевич-Сагайдачний» та історична розвідка «Запорозжя».

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ



САГАЙДАЧНИЙ

Андрій Чайковський

САГАЙДАЧНИЙ



Київ
«САКЦЕНТ ПЛЮС»
2025



*Чайковський
Андрій Якович*

УДК 821.161.2-311.6(02.034)

Ч-15

Упорядкування, передмова та примітки
А.Гуляка

Чайковський Андрій

Ч-15 Сагайдачний / Упоряд., передм. та прим. А. Гуляка.

— К.: Сакцент Плюс, 2025.

ISBN 978-617-95516-0-4

До видання увійшов історичний роман Андрія Чайковського «Сагайдачний», який змальовує яскравий образ одного з найвидатніших українських гетьманів — Петра Конашевича-Сагайдачного. На тлі подій XVII століття автор показує становлення козацької державності, боротьбу українського народу проти турецько-татарських нападів, польської шляхти та за збереження православної віри. Чайковський зображує Сагайдачного не лише як мудрого полководця та державного діяча, а й як людину з глибоким патріотизмом, високими моральними принципами та щирою турботою про свій народ. Роман поєднує історичну достовірність з художньою майстерністю, що робить його важливим твором української історичної прози.

Також до виданні увійшли історичний нарис «Петро Конашевич-Сагайдачний» та історична розвідка «Запорожжя».

УДК 821.161.2-311.6(02.034)

© Гуляк А.,упоряд., передм. та прим, 2025

© Чичик О., дизайн обкладинки, 2025

© Сакцент Плюс, оформлення, видання, 2025

ISBN 978-617-95516-0-4

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

(1857–1935)

СПІВЕЦЬ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ

Козаччина — справді унікальне явище в усій світовій цивілізації, одна з найгероїчніших сторінок багатостраждальної національної історії, велика епоха самовиявлення і самореалізації українців. Непересічну роль відіграло козацтво у збройних змаганнях українського народу за відродження своєї державності. У понад двохсотлітній боротьбі з різними ординцями — турками, татарами, польською шляхтою — в українському козакові виховувалася свідомість власної значущості і відповідальності за загальнонаціональні інтереси. Існування Запорозької Січі промовисто свідчило, що в умовах бездержавності український народ сформував вільне військово-промислове об'єднання, регулярні збройні сили, що, власне, було однією з важливих ознак державності нації.

Уже з другої половини XVI століття польський уряд вдається до спроб локалізації діяльності козацтва, відводячи йому роль охоронця степового пограниччя. Та нищівного удару по козаччині було завдано значно пізніше. Влітку 1775 року фаворит Катерини II Потьомкін наказав російським військам виступити на Запорожжя. Зі знищенням Січі північним “братом” завершилася ціла епоха у вітчизняній історії. Однак слава про лицарські діяння козацтва зосталася жити в пам'яті співвітчизників. У легендах і переказах, в історичних піснях і думах український народ відтворив власну історію козаччини, яка пережила всі тенденційні тлумачення, бо виражала погляди тих, хто породив Запорожжя, підтримував його, хто шукав тут захисту від нестерпного національного гноблення. Яскравою сторінкою уснопоетичної творчості нашого народу є історичні пісні про зруйнування Запорозької Січі. Творці фольклорних зразків глибоко усвідомлювали,

що загибель Запорозжя спричинить руйнацію української слави, вольниці і, зрештою, національного духу:

*Із-за гори вітер віє-повіває,
Ходить москаль по куріню запасу шукає,
Що московські генерали церкви обібрали:
Беруть срібло, беруть золото, воскові свічі.
Тече річка невеличка, побромляла кручі,
Ой заплавав пан кошовий, од цариці йдучи.
Ти, ц[арице] — великий світе, напасть напустила,
Що все військо запорозьке та й занастила.
Ой ті стали з палашками, наші з кулаками,
А щоб слава не пропала поміж козаками¹.*

Як стрижнева державотворча сила тієї епохи виступає козацтво в літописних джерелах. Самовидець і Григорій Грабянка, Самійло Величко і автори “Короткого літопису Малої Росії”, “Історії русів” тощо репрезентують козаків як державну еліту, що завжди ставала в обороні України, активно протидіяла колоніальній агресії польської та російської монархій. Ґрунтовно осмислена доба козаччини і в студіях поважних українських вчених-істориків Миколи Костомарова, Дмитра Яворницького, Михайла Грушевського, Івана Крип’якевича, Дмитра Дорошенка, Олени Апанович, Валерія Смолія та інших.

Історія козаччини широко відбилася і в українському письменстві. Ця героїчна доба донині дає невичерпний матеріал для творів, які виражають національну самосвідомість народу, допомагають йому усвідомити своє місце в русі світової історії. Романи і повісті Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького, Адріана Кащенко, Григорія Бабенка, Юрія Косача, Зінаїди Тулуб, Романа Іваничука, Юрія Мушкетика, Павла Загребельного тощо, присвячені темі козаччини, не відволікають від сучасності, а, навпаки, сприяють глибшому й серйознішому осмисленню минулого, екстрапольованого на проблеми сьогочасні, значною мірою слугують розв’язанню виховних завдань, які стоять перед літературою і мистецтвом. Вітчизняні письменники, за словами О.Мишанича, “...сконструювали своєрідну історію козаччини у всіх її часово-просторових вимірах, злетах і падіннях. Козацька доба в історії України — вічна тема української літератури; її становлення, еволюція, досягнення і втрати будуть ще предметом спеціальних досліджень”².

У багатоголоссі українського письменства рубежа ХІХ–ХХ століть виразно лунає потужне слово історичної прози Андрія Чайковського. Його життєвий і творчий шлях є часткою трагічної історії тієї вітки українського народу, його культури, яка внаслідок драматичних обставин змушена була розвиватися в умовах австро-угорської і польсько-шляхетської окупації України. Та навіть під тиском антиукраїнської політики “загребущих сусідів” письменник-патріот спромігся підійнятися до вершин національної літератури і вписати в її історію оригінальну мистецьку сторінку.

А.Чайковський належить до письменників, творчість яких свідомо замовчувалася вульгаризаторами й ортодоксами сталінсько-брежнєвської епохи. Понад це: навіть сьогодні рано говорити про повноту і вичерпність мистецького портрета прозаїка, який творив у переломний період оновлення художнього мислення. Розвідки В. Яременка, О. Мишанича, О. Нахлік, Ю. Мельничука, М. Дубини тощо — це тільки перші кроки на шляху до формування літературного портрета талановитого історичного белетриста. Ще на початку 1920-х років видатний український педагог, громадсько-політичний діяч, видавець “Руської історичної бібліотеки” Олександр Барвінський зазначав, що творчість Чайковського належним чином не оцінена, і це — справа майбутнього, адже письменник “переживе багатьох, навіть більш талановитих прозаїків”. Радянським літературознавством, як відомо, складні питання мистецького втілення переломних історичних подій осмислювалися в нелегку добу ідеологічної заангажованості наукового мислення, коли докучливо варіювалася думка про безпрецедентне право на існування лише мистецтва з комуністичними засадами. Варіантів тут не було. Не враховувати обставин, що склалися, літературознавці не могли. Звісна річ, що за тих умов творчість А.Чайковського свідомо оминалася. Адже письменник у художній формі висловлював протест проти фальсифікації справжньої історії України, висуваючи наперед принцип національної ідеї. “Логічно, що нині повертаються до читача книги цього, ще недавно проскрибованого Майстра,— пише М.Дубина.— Крізь знайомі обличчя його героїв просвічується... образ самого... Чайковського — обличчя красиве, одухотворене, з довгими козацькими вусами,

високим, поораним роками чолом і ледь примруженими, мудрими очима”³.

Андрій Якович Чайковський народився 15 травня 1857 року в родині дрібного урядовця. Його батьківщина — місто Самбір (Львівщина), розташоване у Наддністрянській низовині, на мальовничих берегах Дністра — головної річки Галичини. Хлопець рано втратив батьків, тому виховувався у родичів в селі Гординя на Самбірщині. За підтримки бабусі навчився грамоти, щоправда, з польського букваря, бо українського просто не було. Початкову освіту здобував у домашніх умовах під опікою вчителя Гординської церковної школи Теодора Присташа. А випускник вчительської семінарії Войцек Панек підготував майбутнього письменника до вступних іспитів у гімназію. “У мене від дитинства була мрійлива, вразлива, “поетична”, а при тім весела вдача, і я цим відрізнявся від моїх ровесників,— згадував пізніше А.Чайковський.— Чи я йду малим хлопцем зганяти горобців із достигаючої пшениці, чи жену пасти корови, чи поганяю на оранні, чи подаю на віз снопи або сіно — усе мої думки літають кудись у безвість, мені все бажається чогось надзвичайного. Дивлюсь на хмарки — й думаю про літацьку машину. Зайду в поле чи в ліс, то мене цікавлять квіти та пташине щебетання”. “Справжньою енциклопедією” називав Чайковський свою бабуню, чиї казки й оповіді про минуле дуже любив слухати в дитинстві. Це, власне, згодом прислужилося йому як письменникові.

У 1869 році Чайковський вступає до самбірської гімназії. Активізація суспільно-політичного життя в краї призводить Андрія до усвідомлення того, наскільки поверховими є його знання рідної мови, письменства, історії українського народу. Українська книжка в умовах тогочасної Галичини була малодоступною, а гімназичні підручники не давали допитливому юнакові необхідної інформації.

У цей час А.Чайковський захоплюється громадською роботою, що значно сприяло формуванню його національної самосвідомості. Майбутній письменник активно співпрацював у різних товариствах, гуртках і навіть був обраний головою самбірської “Громади”. Здебільшого через спілкування з громадівцями молодий Чайковський здобув знання з української мови й літератури, фольклору й етнографії, захопився творчістю Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ’яненка, Марка

Вовчка, Ю. Федьковича, Ю. Словацького, В. Скотта, О. Дюма. У гімназійний період майбутній письменник розпочинає студії над історією України. Ще учнем третього класу він познайомився з “Історією Русі” Д. Іловайського, що публікувалася у львівській газеті “Слово”. Згодом письменник пригадував, як осмислення історії Хмельниччини закономірно спонукало його досягнути ту істину, що український народ мусить стати справжнім господарем на власній землі, у своїй державі.

У січні 1875 року А.Чайковський вперше зустрівся з Іваном Франком, який тієї пори був учнем восьмого класу Дрогобицької гімназії. Тодішнє знайомство двох гімназистів обернулося на майже сорокарічну співдружність. Повість Чайковського “З ласки родини” (1910) відкривається такою посвятою: “Батькові новішої української літератури д-рові Іванові Франкові в доказ високої шани”. Це не дивно, адже саме Франко одним з перших привітав молодого письменника, заохочуючи його до літературної творчості. “Щасти бі Вам на письменськiм полі! — писав І. Франко 26 березня 1895 р. в листі до А. Чайковського.— Я думаю, що з тим широким знанням життя і мови люду і з тим талантом обсерваційним, який у Вас є, Вам не може не пощаститися”⁴.

У гімназії зароджується письменницький хист Чайковського. Першою спробою можемо вважати гумористичне оповідання Андрія (тоді учня шостого класу) — переробку комедії австрійського письменника й актора Йоганна Нестроя “Злий дух Лумпацівагабундус, або Нерозлучна безпутна трійця”. Між тим незабаром Чайковський-гімназист лишає літературні вправи. Очевидно, це пояснюється упередженим ставленням початківця до власних творчих поривів і відсутністю підтримки з боку визнаних літераторів.

По закінченні гімназії (1877) А.Чайковський вступає на філософський факультет Львівського університету, та через скрутне матеріальне становище залишає навчання і йде до війська. Відбувши однорічну обов’язкову службу, “поручник (лейтенант) резерви” повертається до університету, щоб продовжити навчання на юридичному факультеті. Оскільки студентам-правникам дозволялося вільне відвідування занять, Чайковський мав можливість якимось поліпшити своє фінансове становище. Він служить співробітником

“Просвіти” і помічником референта театру товариства “Руська бесіда”, стає одним із засновників “Кружка правників” і очолює молодіжну організацію “Дружній лихвар”.

В січні 1882 року А.Чайковського мобілізували до австрійського війська для участі у придушенні боснійсько-герцоговинського повстання проти австро-угорської колонізації. Письменник мимоволі став очевидцем національно-визвольного протиборства малих слов’янських народів, які не мали наміру звикатися з чужоземним урядуванням. Героїка всенародного герцю глибоко вразила Чайковського і спонукала його до літературної роботи.

Результатом “боснійських” спостережень стала книжка “Спомини з-перед десяти літ”, яка вийшла у Львові 1894 року і була високо оцінена І.Франком.

Після закінчення університету і проходження практики в міському суді Самбора А.Чайковський складає іспит на звання адвоката-захисника у карних справах. У 1884 році він оселився в місті Бережанах, яке у другій половині XIX століття було справжнім культурним осередком краю, відомим передусім своєю українською гімназією. 1890 року Чайковський відкриває тут адвокатську контору, стає “хлопським” заступником і служить цій справі впродовж майже чверті століття. До привітної бережанської оселі Андрія і Наталі Чайковських тягнулися люди. Бували тут Іван Франко і Ольга Кобилянська, Василь Стефаник і Осип Маковей, Ірина Вільде і Богдан Лепкий. Письменник швидко опиняється у центрі громадсько-політичного життя Бережанщини. Він був головою “Товариства українських журналістів і письменників імені Івана Франка”, брав участь у роботі “Союзу українських адвокатів”, спортивного товариства “Січ”, театрального товариства “Бесіда”, “Українського педагогічного товариства” тощо. Повністю віддаючись адвокатській, письменницькій і громадській роботі, А. Чайковський знаходив час і для своїх сімох дітей. Син письменника Микола згадував: “Не раз батько з нами двома, старшими синами, влаштовував домашні концерти: брат Богдан співав сопраном, я — альтом, а батько підтягав баском і пригравав на гітарі. До нашого репертуару належали такі пісні, як “Ой пуцу я кониченька”, “Ой наступає та чорна хмара”... Дуже багато батько читав — знав досконало українську, польську,

німецьку і російську літератури. Читав твори письменників в оригіналах”. З березня 1907 року Михайло Коцюбинський у листі до Чайковського зізнавався: “Знаєте, я часом заздрю Вам, Вашій енергії і плодovitості. Мене просто дивує, як і коли Ви встигаєте працювати на різних теренах праці, і дуже хотів би на власні очі побачити чоловіка, який усе те робить”⁵. Внаслідок різних життєвих обставин А.Чайковський певний час мешкав у містах Сколе, Рогатині, потім — знову в Бережанах, а з 1914 року сім’я живе у Самборі. Твердо сповідуючи “самостійницькі ідеали”, Чайковський категорично не сприйняв жовтневого перевороту 1917 р. Упродовж 1917–1919 років Чайковський — свідомий українець-патріот — бере активну участь у національно-визвольних змаганнях рідного народу. Він — один із лідерів оборони Львова від польсько-шляхетських легіонерів, самбірський повітовий комісар Західноукраїнської Народної Республіки, учасник Української Галицької Армії. Навесні 1919 р. письменник з родиною, уникаючи переслідувань, виїздить до міста Коломиї. Сім’я фактично залишається без засобів до існування, аж поки Чайковський не одержав дозволу коломийських властей на відкриття адвокатської канцелярії. Спочатку ж адвокат з тридцятирічним стажем приймав відвідувачів у крихітній кімнаті, яку люб’язно “виділив” йому місцевий перукар. А 1928 року Галичина урочисто відзначала сорокаріччя літературної праці свого великого земляка...

2 червня 1935 року після тяжкої хвороби і практично в злиднях А.Чайковський помер. Поховали його 4 червня на українському цвинтарі в Коломиї. “Андрій Чайковський тільки тілом умер, а дух його буде вічно жити в його творах. Доки будуть говорити й читати по-українськи, доти буде живий... Чайковський. І селянин, і інтелігент, і діти, і старі, і, головно, молодь — усі радо читали й читатимуть твори Андрія Чайковського”, — писав відомий у Галичині письменник і педагог Дмитро Николишин.

Письменницький доробок А.Чайковського налічує добрий десяток томів. Початок його активної літературної діяльності припадає на другу половину 1890-х років. З’являються друком повісті, оповідання, нариси: “Олюнька”, “Образ гонору” (1895), “В чужім гнізді”, “Моя перша любов” (1896), “Рекрут”, “Курателя” (1897), цілий ряд інших

творів, опублікованих у галицьких періодичних виданнях. Письменник звертався переважно до відтворення життя і побуту так званої ходачкової шляхти — суспільного прошарку, в якому він народився, зростав, який, отже, добре знав. На думку С.Єфремова, аналогічні твори Чайковського, “...незважаючи на технічні дефекти й ростяглість, усе-таки дають багато цікавих спостережень з того тісенького, мало відомого світу, який являє собою дрібна шляхта сільська”⁶. Своїм основним завданням письменник вважав, за його ж словами, “фотографування образків” дійсності, відображення знайомих і близьких життєвих обставин, типів.

За аналогічним принципом написана автобіографічна по-вість “Своїми силами” (1902), а також повісті “З ласки родини” (1910) і “Панич” (1926).

У центрі цих творів — зображення галицької інтелігенції останніх десятиріч XIX століття. Примітно, що тут віддзеркалилася просвітительська концепція письменника, який чільною метою художньої творчості вважав виховання читача. Не дивно, отже, що в цих повістях звеличуються правда й добро, а терпеливість, запопадливість у праці, благородство утверджуються як визначальні чинники формування характеру особистості. “Вірність життєвим фактам утверджує правдивість, та загрожує небезпекою фактографізму, копіювання дійсності, призводить до зовнішнього опису людських почуттів. Це і проявилось в творчості А. Чайковського, який не перейнявся чи не зміг перейнятися новітніми у той час засобами психологічного аналізу, характерного для “нової школи” класичної української літератури”, — слушно зауважує О.Нахлік⁷.

Помітне місце у спадщині А.Чайковського посідають твори, написані на матеріалі з його адвокатської практики: “З країни сліз і горя”, “Краще смерть, чим неволя”, “Хто винен?”, “Жаль ваги не має”, “За віхоть сіна” та ін. Метою художніх пошуків у цих оповіданнях була відповідь на питання: де криються причини того, що загалом чесні трударі переступають закон, стають злочинцями? Зчаста письменник-гуманіст пояснює це селянським лихом, викликаним національним і соціальним поневоленням, темнотою й дріб’язковістю галицького гречкосія.

“Я поклав за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі здебільшого нашу історію з козацького періоду і тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду і студій, а далеко легше фантазувати на теми буденні з життя”, — розмірковував А.Чайковський, відповідаючи на анкету газети “Новий час” ще 1927 року⁸. Дійсно, творам Чайковського на історичну тематику, що почали з’являтися ще напередодні Першої світової війни, по праву належить почесне місце серед української класики. Історична белетристика письменника входить до тих надбань, які гідно репрезентують духовну культуру українського суспільства порубіжжя ХІХ–ХХ віків.

Художня модель історії козаччини найяскравіше представлена у таких творах А.Чайковського, як “За сестрою” (1907), “Козацька помста” (1910), “Віддячився” (1913), “На уходах” і “З татарської неволі” (1921), “Олексій Корнієнко” (1926–1929), “Украдений син” та “Сонце заходить” (1930), “Богданко” (1934), “Полковник Михайло Кричевський” (1935) тощо. Цікаво, що А.Чайковський сформував власну концепцію історичного твору, виклавши її у передмовах до повісті “Олексій Корнієнко” та оповідання “Богданко”. З його погляду, існує два різновиди таких творів. До першого належать ті, у яких на вірогідному історичному тлі змальовано вигаданих героїв. Другий різновид охоплює твори, осердям яких є зображення як історичної доби, так і реальних осіб. Окрім того, письменник був переконаний, що історичні твори повинні вибудовуватися на суворій фактографічній основі і давати читачеві знання вітчизняної історії, виховувати в молоді національну свідомість та “самостійницькі ідеали”. З-поміж історичної белетристики А.Чайковського зустрічаємо зразки одного й другого типів творів, а їх виховне значення не підлягає жодним сумнівам і нині.

Скажімо, у повістях “За сестрою” і “На уходах” автор прагне до деталізованого реалістичного відбиття історичного колориту епохи. Віддзеркалюючи перебіг історичних подій, повістяр “нанизує” на них вигаданий сюжет і вигаданих героїв, сформовує напружено-інтенсивну фабулу, позначену внутрішньою причинністю.

Обидві повісті Чайковського обертають читача у страшні часи спустошливих татарських набігів на Україну, які тривали впродовж

кількох століть.

Ось як відтворено цю лиховісну пору в одній з народних пісень:

*За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється...*⁹

Повість “За сестрою” має авантюрно-пригодницький сюжет, у ній чимало, сказати б, наївно-фантастичного. Важливо, однак, що А. Чайковський на цьому тлі зберігає і пропагує найшляхетніші риси українця — гуманізм, патріотизм, вірність родині. Історичний ґрунт, на якому відтворюються події у творі, — не самоціль для автора, а важливий засіб зображення загальної панорами суспільного життя й особливостей характерів репрезентантів різних національностей. Впадає в око, що у центрі уваги Чайковського — найдраматичніші історичні події, коли йшла інтенсивна боротьба українського народу за своє виживання.

Характер головного героя повісті — Павлуся Судака — загалом яскравий, хоча в його зображенні важко помітити прагнення письменника до відтворення своєрідності цієї натури, її психологічного осмислення. А. Чайковський, очевидно, був переконаний, що характери героїв літературного твору повною мірою реалізуються в дії, у подоланні перешкод. Тому він часто вдається до зображення надзвичайно ефектних сюжетних ситуацій. Павла буквально засліплює романтика небезпечної подорожі, яка має, поза сумнівом, благородну мету — визволення з полону сестри Ганни. При цьому “ідеальність” впливає із сконструйованих автором вчинків, взаємин, а не з переживань і роздумів персонажа. За вчинками хлопчини, що йде у творі шляхом звеличених народом фольклорних лицарів, практично непомітним залишається його внутрішній світ, якась природність душевних порухів. Павло — композиційний центр

повісті — постає в ореолі героїки, гуманізму, патріотичного пориву, тому цей образ є актуальним і сьогодні.

Вірність присязі і патріотизм, благородство і мужність, кмітливість і життєрадісність — такими рисами наділяє Чайковський козаків-запорожців у повісті “За сестрою”. Читач проймається пієтетом до Семена Непорадного, який “мав славу неабиякого силача”, до розсудливого і людяного сотника Андрія Недолі, кобзаря і знахаря діда Панаса, що вмів навіть заворожити татарські кулі тощо. З особливим почуттям виписано у творі сцену поховання козаками загиблих у бою побратимів: “Позносили козачі трупи і поклали рядком. Кожен прощався з товаришем. Один козак прочитав над трупами молитву, і тепер складали їх на дно ями так обережно, як мати кладе скупану дитину в колиску. Голови понакривали червоними китайками. Біля кожного поклали його зброю, перехрестили і почали мовчки жменями насипати землю”.

У пригодницькій повісті “На уходах” А.Чайковський відтворює власне бачення ідеального громадського устрою, бажаних відносин між людьми. У прагненні до невідчужуваності власть імушним люди залишили рідний Канів і заснували в степу укріплене поселення. Тут “кожний робив для всіх, всі для кожного... Всі любилися взаємно і один одному допомагали, а що всього було досить, то не було причини для сварок і колотнечі”. Одноставність у прийнятті рішень допомагала ухадникам успішно відбивати татарські напади, справедливо розв’язувати внутрішні проблеми. На думку О.Нахлік, ця повість “сконцентрувала уявлення письменника про людей поселення-мрії”. Отже, маємо підстави твердити, що цей твір наближається до жанру літературної утопії. Наведемо тут і справедливі спостереження Лесі Українки, яка вважала, що в літературному значенні утопія — це “... образ прийдешнього життя людського громадянства, змальований на тлі якогось... ідеалу. Цей образ не конче мусить бути “утопічним” в науковому значенні, навпаки, коли така літературна “утопія” талановита... то в ній завжди є хоч зерно чогось тривкого, здатного до життя, чогось такого, що доповнює наукову теорію, дає їй нову барву або хоч новий відтінок. Белетристична утопія єсть або принаймні повинна бути тим “барвистим деревом життя”, що помагає нам оцінити психологічну вартість “сірої теорії” для часів прийдешніх”¹⁰.

П'ятнадцятирічного Тараса Партику, головного героя повісті “На уходах”, як і Павла Судака (“За сестрою”), А. Чайковський наділяє напівфантастичними рисами характеру, ідеалізує його. “Розумець у нього не хлоп'ячий”, тому й громада прислухалася до думки винахідливого юнака. З часом Партика став найліпшим у поселенні юнаком — з бездоганною вдачею, княжою красою і надлюдською силою. Саме тому уходники обирають цього справжнього козака своїм керманичем, а село на його честь іменують Тарасівною.

У центрі оповідання А. Чайковського “Козацька помста” — розповідь про те, як від рук звироднілого пана Овруцького загинули селяни — чоловік і дружина Кожухи. Їхній син Карпо, якому вдалося врятуватися, згодом став козакувати на Запорозжжі. Через деякий час Карпо Кожух викрадає сина пана-кривдника і вивозить на Січ, де з нього виховують справжнього козака. Остап, що відступився від мізантропа-батька, разом з Карпом бере участь у зруйнуванні панського фільварку. Старший Овруцький, не витримавши синового відступництва, помер. А Остап, роздавши батькове майно селянам, повернувся на Запорозжжя. Такою була козацька помста.

Цей твір типологічно близький до оповідання сучасника А. Чайковського, відомого в Галичині громадсько-політичного діяча, історика, публіциста, фольклориста і письменника В'ячеслава Будзиновського (1868–1935) “Не вб'ю його”. Тут ідеться про вбивство двома “кацапами-душогубами” Дам'яна Кравчука (з метою наживи) і його батька — відомого в окрузі провідника через надзвичайно небезпечне болото, яке поглинуло вже чимало людей. Старшого Кравчука знищили, щоб він не перевіз через трясовину козаків Токаренка й Тимка, які переслідували вбивць, щоб скарати їх фізично. Одного з москалів — Башманова — Тимко лише поранив у плече, і тому вдалося втекти. Та залишився живим молодший син Кравчука Іван. Керуючись високими моральними принципами, він вирішує віддати Башманова на суд Всевишнього. Кравчук примушує вбивцю добути тіло батька з багна, а потім посилає москаля додому через трясовину, сказавши: “Як тобі Бог простив, то безпечно заїдеш домів здоровий. Якщо коневі нога поховзнеться, то ти, потопаючи, подумай, що то не моя пімста, а суд Божий”. Та перебрався на протилежний бік лише кінь Башманова.

Обидва твори позбавлені вірогідного історичного підґрунтя, а будуються на осмисленні уявлень про козацьку порядність, авторитет, самоповагу. Осердям творів обох письменників є мотив козацької помсти. Замислене і реалізоване Карпом Кожухом (оповідання А.Чайковського) та Іваном Кравчуком (твір В.Будзиновського) не має нічого спільного з мізерною мстивістю чи жорстокістю. Обидва герої не беруть до рук зброї, щоб знищити запеклого ворога, а карають його морально. Як зауважує О.Мишанич, в оповіданнях А.Чайковського козацтво виступає силою, яка “... дотримується високої моралі, не є носієм зла і руїни. Ідеалізація козацтва письменником цілком виправдана: він писав свої твори в умовах, коли потрібно було підтримувати й популяризувати козацьку традицію, плекати в молоді почуття власної державності і повагу до свого історичного минулого”¹¹. Це повною мірою стосується й постатей козаків у творах В.Будзиновського.

Як уже йшлося, у своїй творчості А.Чайковський спирався на власну концепцію природи і різновиду жанру історичного твору. При цьому пріоритетним він вважав те художнє полотно, яке детально відтворює певну історичну добу та історичних діячів. Історичний белетрист, за словами А.Чайковського, повинен “...дуже докладно вивчити й добу, про яку розповідає, й пізнати, чим люди тоді жили... як думали, як поводитися...”. Одним із творів, де відповідно до історичної правди репрезентовано розлогу картину національно-визвольної боротьби українського народу під орудою Богдана Хмельницького, є роман Чайковського “Олексій Корнієнко”. Власну концепцію героїчного минулого письменник втілює в образах реальних історичних осіб — Богдана і Тимоша Хмельницьких, видатних полководців Івана Богуна і Максима Кривоноса, ушлякених військових діячів періоду Хмельниччини Петра Головацького та Івана Ганжі тощо. У постатях як історичних діячів, так і вигаданих персонажів, письменник віддзеркалює найкращі риси всього народу, що став в оборону Богом даного права на життя, виступив проти національного, релігійно-церковного гніту за збереження соціально-етнічної спільності — української народності.

В один ряд із кращими здобутками західноукраїнської історичної прози кінця ХІХ — початку ХХ століття можна поставити роман

А.Чайковського “Полковник Михайло Кричевський”. Головний герой твору — український шляхтич родом з Волині, чигиринський полковник Михайло Станіслав Кричевський, який свого часу визволив заарештованого Хмельницького з в’язниці. Ще 1648 року він приєднався до всенародної війни проти польської шляхти і командував тридцятитисячною козацькою армією, яка виконувала найвідповідальніші доручення Богдана Хмельницького.

Історичне оповідання А.Чайковського “Богданко” переносить нас на терени Волині й Запорозжя другої половини XVI століття. “Богданком” запорозькі козаки шанобливо іменували гетьмана Богдана Ружинського — представника заможного князівського роду, з якого вийшло кілька козацьких ватажків. На Січ Ружинського привела особиста кривда. Під час одного з нападів татарські ординці пограбували й спалили його розкішний фільварок на Волині, вбили матір, а дружину забрали в рабство. У прагненні помститися кривдникам князь звертається до козаків, які невдовзі обирають його гетьманом. Упродовж нетривалого періоду гетьманування Ружинського козацтво здійснило ряд звитяжних походів на Крим. Крім того, у цей же час польський король Стефан Баторій підписує розпорядчий акт про узаконення прав і територій Запорозжя, що було найбільшою заслугою гетьмана Богданка.

Польський історик і поет Бартош Папроцький характеризував Ружинського як такого козацького ватажка, який, “покинувши світові розкоші, став, як мужній лев, піднісши руку праву, щоби звести з поганями розправу криваву”. Загинув Богдан Ружинський під мурами турецької фортеці Аслам-Кермень 1577 року.

Осмислюючи місце і роль Ружинського в історії Запорозької Січі, А.Чайковський основну увагу зосереджує на художньому дослідженні тих способів, які слугували збільшенню числа козаків, кількісному і якісному зростанню тоді ще молодого Запорозжя.

До Січі відходили всі принижені й скривджені, збиралися у регулярні військові формування, щоб стати на захист своєї землі, свого національного “Я”. Виявляючи небуденну енергію самозахисту, український народ активно протистояв національним, релігійним, економічним утискам з боку тих, хто всіляко намагався прибрати до рук щедрu землю України.

Зазначимо, що в історичній прозі А.Чайковський тяжів до масштабних жанрових форм. Навіть його оповідання за характером відтворюваних подій, кількістю персонажів і часово-просторовими характеристиками наближаються до повістей. Стиль творів, як правило, ущільнений, з добре відчутним превалюванням епічної тональності. Конфлікти ґрунтуються здебільшого на традиційному протистоянні характерів, а не на зіткненні ідей, що було властивим для творів, які з'явилися на рубежі XIX і XX століть.

Можемо сказати, однак, що історична белетристика Чайковського зливається з неоромантичною тенденцією, поширеною в європейських літературах того періоду. Як і в багатьох неоромантиків, позитивний герой письменника (особливо це помічаємо в повістях “За сестрою” і “На уходах”) обороняє себе і близьких людей шляхом безкомпромісної боротьби зі злом, часто виступає в екстремальних ситуаціях, знаходячи задоволення у пригодах і протидії силам несправедливості. Прагнення до утвердження життєстійкості ідеалу і неспроможності антиідеалу зумовило наявність у творах Чайковського реального, життєподібного і, водночас, спричинило апеляцію до романтичної умовності.

В історичних творах Чайковського постійно відчуваємо присутність автора, який часто виконує роль дослідника, історика чи політика. Авторські “втручання” слугують тому, що факти вишиковуються у безперервний ланцюг, а твори набувають композиційної завершеності. У свідомості читача окреслюється образ автора, його вміння не лише обсервувати навколишній світ, а й зобразити його живо, з максимальною повнотою.

“Чайковський ніколи не бував на Східній Україні, не бачив... місць запорозької слави, але він добре оволодів історичним матеріалом, міцно пройнявся духом запорозької старовини...

Його козацький світ — це світ волі і державності України...

Козацтво Чайковського — це народ-трудівник, який обробляє землю, вирощує хліб, виховує дітей і лише силою обставин змушений братися за зброю, боронити... свій край...

Письменник уникав темних сторін боротьби, більше зосереджувався на високих моральних якостях козацтва, його культурно-освітніх і будівничих началах, що завжди забезпечувало йому якщо не військову, то моральну перемогу”¹².

Можна без перебільшення сказати, що твори А. Чайковського з життя “ходачкової шляхти”, селянства та інтелігенції, тим паче з історії козаччини, були копіткою підготовчою роботою до написання його головної книжки — роману-епопеї “Сагайдачний”. Знайомство читача з життям і боротьбою одного з найвидатніших слов’янських полководців Чайковський супроводжує розповіддю про майже півстолітню історію України, Криму, Туреччини, Польщі, Росії, осмисленням діяльності відомого православного церковно-культурного діяча Єлисея Плетенецького, визначного українського лексикографа Памва Беринди, вихідців із славетного українського княжого роду Костянтина і Януша Острозьких тощо.

Багато уваги автор приділяє зображенню енергійного опору православних українців наступові католицизму, усвідомлюючи, що релігійний гніт був однією з форм національного поневолення нашого народу чужоземцями. Коли почалося, скажімо, насильницьке впровадження унії (об’єднання православної церкви з католицькою із визнанням верховної влади папи римського) гоніння на православну віру, на народ, що її сповідував, розгорілося з новою силою. Спротив української церкви натискові католицизму тривав і в 1920-х роках, коли Чайковський працював над романом «Сагайдачний». Тому, ймовірно, церква посідає помітне місце в ідеологічному замислі твору. З погляду Чайковського, саме церква і віра спроможні налагодити міжнаціональні стосунки, упорядкувати соціальний лад. Авторська позиція була суголосною обставинам релігійної ідеологічної боротьби в Україні перших десятиріч XX століття.

Чимало сторінок у романі присвячено описам міста Острога й академії, заснованої тут ще в другій половині XVI століття. Острозька академія мала помітний вплив на поступування педагогічної думки в Україні, за її прикладом, зокрема, уже пізніше організовувалася робота братських шкіл. Саме тут осягав науки виходець із дрібної православної самбірської шляхти Петро Конашевич, якого на Запорозжі називали Сагайдачним. Високо оцінювали діяльність цього українського гетьмана і сучасники, і нащадки. Так, батько польського короля Яна Собеського Яків, який разом із Конашевичем брав участь у хотинському поході, згадував: “Це була людина великого духу, що

шукала небезпеки, легковажила життя, в бою була перша, при відвороті остання, жива й діяльна”.

Українські історики загалом одностайні в тому, що Сагайдачний — найвизначніший до Хмельницького козацький гетьман. О.Єфименко, приміром, називала його талановитим воєначальником, дипломатом, людиною, “що глибоко й цілком була перейнята любов’ю до рідного краю”.

М.Грушевський атестує гетьмана як видатного політика, що “свідомо йшов до своєї мети — запевнення своєму народові відповідного місця в польській державі”.

Сагайдачний “об’єднав військову силу козацтва з політично слабкою церковною та культурною верхівкою України”,— зауважує О.Субтельний.

“Навіть у сильних і мужніх запорожців відвага й безстрашність Сагайдачного викликали захоплення й подив”,— пише О.Апанович.

Аналогічних прикладів можна наводити безліч.

Один із найталановитіших організаторів і провідників козацтва, державний діяч і дипломат, оборонець української освіти, культури й духовності, національний герой Петро Кононович Конашевич народився орієнтовно 1570 року в селі Кульчицях Самбірського повіту в Галичині. Після навчання в Острозькій школі (академії) потрапив на Січ, де відразу виявив сміливість і безкомпромісність у боротьбі з турецько-татарськими загарбниками. Після славнозвісного морського походу на Кафу (1616 рік) козаки обрали Сагайдачного гетьманом.

Із його гетьмануванням пов’язана одна з найяскравіших сторінок вітчизняної історії. Сагайдачний був не тільки талановитим полководцем, а й видатним політиком, який прагнув здобути для України достойне місце на міжнародній арені. Цією обставиною можна пояснити його турботи про посилення ролі козацтва, надання йому необхідних прав, уболівання за становище української церкви, яку гетьман усіляко підтримував, вважаючи важливим чинником національної політики. З ім’ям Сагайдачного пов’язана ціла доба в українській історії, позначена виходом козацтва на якісно новий рівень історичного поступування. Саме в той час Запорозжя набуває спроможності вирішувати державні, загальнонаціональні проблеми. Історичні факти переконують, що Сагайдачний був тим політичним

діячем, дипломатом, який виходив насамперед з реалій складних українсько-польських взаємин, цілеспрямовано і наполегливо створював підвалини української державності. Його так звана “польська орієнтація” була зумовлена усвідомленням військово-політичної могутності Речі Посполитої в тогочасному світі. Раз у раз зіштовхуючи Польщу з іншими монархіями, щоб послабити її позиції, гетьман жив шляхетною думкою про здобуття Україною державної незалежності. Сагайдачний був твердо переконаний, що Україна, маючи велику і боєздатну козацьку армію, мусить посісти належне місце з-поміж інших держав.

У битві під Хотиним (1621 рік) Сагайдачного було поранено, і він виїхав на лікування до Києва. Тут у квітні 1622 року гетьман-патріот помер, заповівши своє майно на розвиток української церкви. Поховали його у церкві Богоявленського братства. На величавому похороні ректор Київської братської школи Касіян Сакович виголосив панегірик “Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войська його королевської милості запорозького, зложонії през інока Касіяна Саковича, ректора школ київських, в братстві, мовленії од його спудейов на погребі того цного рицера в Києві, в неділю проводную, року Божого тисяча шістьсот двадцять второго”, який і сьогодні є унікальним джерелом для вивчення місця і ролі Сагайдачного в українській історії. Сакович акцентував, зокрема, на нетлінності людської пам’яті про видатного гетьмана:

*Несмертельної слави достойний гетьмане,
Твоя слава в мовчанню нікгда не зостане,
Поки Дніпр з Дністром многорібнії плинути
Будуть, поти дільності теж твої слинути.
Не зайдеши в глибоке нікгда запоміння,
Ані тя літа пустять в довгоє мовчіння...¹³.*

“Вірші...” К.Саковича, уривками з яких розпочинається кожна книжка роману А.Чайковського, були чи не основним джерелом сюжетної матриці його “Сагайдачного”. Застосовані як епіграфи, фрагменти тексту Саковича вказують на ту обставину, що магістральну сюжетну лінію роману Чайковський виформовує за хронологією, поданою у відомому панегірикові.

Загалом же, джерельна база роману Чайковського за своїм об'ємом і змістом є колосальною. Поза сумнівом, письменник знав і роман Данила Мордовця “Сагайдачний” (1882), послуговувався ним, вибудовуючи власну художню концепцію гетьмана. У творах обох письменників помічаємо ідентичний порядок викладу окремих подій, звернення до одних і тих же джерел і, головне, аналогічне трактування центрального персонажа — Сагайдачного. І Мордовець, і Чайковський до певної міри ідеалізують гетьмана. Однак є тут і відмінності.

Коли, скажімо, Д. Мордовець багато в чому спирався на фольклорні джерела (думи про Самійла Кішку, Олексія Поповича, Ганжу Андибера тощо), А.Чайковський практично відмовився від них. Окремі мотиви народних історичних пісень про боротьбу з іноземними поневолювачами у XV–XVII століттях звучать у романі Чайковського як звичайна “оздоба”.

А.Чайковський був добре підготовлений до написання роману про Сагайдачного. Він ретельно простудіював історичні праці Д.Бантиша-Каменського, М.Костомарова, Д.Яворницького, М.Грушевського, козацькі літописи, “Історію русів” тощо. Звертався письменник і до іноземних джерел. В.Яременко зазначає, що на час роботи Чайковського над романом “... в Галичині вже були відомі в перекладах арабські джерела IX–X ст., в яких нерідко змальовувався побут східних слов'ян від найдавніших часів... Із візантійських джерел Галичина знала... про облогу русами у 865 р. Царгорода... Ці джерела давали змогу встановити певну історичну побутову традицію, черпати деталі для зображення нападу козаків на Синоп, побачити свій народ із історичної даліни очима чужинців”¹⁴. З-поміж інших джерел дослідник називає щоденникові записи, нариси й хроніки дипломатів, істориків, церковних діячів тощо з Німеччини, Франції, Італії та Польщі.

Роман “Сагайдачний”, над яким А.Чайковський працював близько двадцяти років, складається з п'яти частин. Але нам відомо лише три з них: “Побратими” (вперше опублікована 1918 року у Львові) і “До слави” (у двох частинах), надрукована в Тернополі 1929 року (ч. I) та у Коломиї 1932 року (ч. II). Розшуки четвертої та п'ятої книжок (“Гетьман”) тривають і донині.

Істотно доповнюють епопею, проливають світло на її історичне підґрунтя нариси Чайковського “Петро Конашевич-Сагайдачний” (1927) і “Запорожжя” (1933), які можна вважати своєрідним післясловом до трьох частин твору. Вражений пасивністю співвітчизників у відстоюванні національних інтересів, у другому нарисі письменник з відчаєм зауважує: “О історіє! Тобі вже давно... дали люде патент на вчительку життя. Чому ж ти нічого не навчила нас, український народ? Або твоя метода навчання недобра, або твої учні такі недотепи, що їхньої голови нічого не чіпається”.

Зміст нарисів конкретизує і провідну ідею “Сагайдачного” — безкомпромісна боротьба за державність України. Не випадково Чайковський у романі не тільки відтворює широкі картини козацьких походів за гетьманування Сагайдачного, а й згадує тих перших, хто віддав життя у боротьбі проти чужоземного поневолення. Маємо на увазі повстання під керівництвом Криштофа Косинського і Северина (Семерія) Наливайка, які відкрили цілу епоху національно-визвольних змагань в Україні. Але, звісно, найбільше уваги в романі приділено постаті Петра Конашевича-Сагайдачного.

На відміну від творів, у яких гетьман виступає на вершині слави, А.Чайковський відтворює всю його історію, звертається до показу довготривалої й тернистої дороги до визнання.

Уперше в романі читач зустрічається з майбутнім козацьким отаманом ще в його шкільні роки. Уже тоді Петро виокремлювався з-поміж однолітків гострим розумом, кмітливістю, лагідністю. Мабуть, за це сім’я Жмайлів, що прийняла до себе хлопця-сироту, ставилася до нього, як до рідної дитини. Разом із Марком Жмайлом Петра було віддано до школи, згодом — до Острозької академії. Зі сльозами на очах прощається хлопець з могилами батьків, та вже при першій небезпеці виявляє природну тямущість і відчайдушність (епізод спіймання відомого розбишаки Карого).

Із побутової, звичайної обстановки, що панувала серед “ходачкової шляхти”, юний Сагайдачний опиняється у новому середовищі — предківському гнізді князів Острозьких і бурсі для учнів Острозької академії. На Петра й Марка звертає увагу ректор школи і навіть сам князь Костянтин. А Северин Наливайко — людина, яку бурсаки буквально обожнювали, вважаючи взірцем козака-звитяжця, пророкує

їм славне майбуття: “Лицарі з вас будуть, ось що! Таких митців то хіба на Запорозжжі шукати”. Хоч як вабила лицарським завзяттям і героїкою походів Запорозька Січ, хлопці вирішили насамперед закінчити школу. До такої думки схиляє їх і отець Дем’ян Наливайко.

Психологічний злам у Сагайдачному-бурсакові настає після придушення повстання під проводом Косинського. Петро змінив свої погляди на життя, змінилося і його ставлення до князя Острозького. Душу хлопця шматували сумніви, він став мовчазний, тримався осторонь від товариства. Майбутній гетьман “відразу став по стороні тих угнетених, покривджених від панів-дуків. Молода уява творила нові виднокруги. Він став міркувати над тим, чому це так, чому є люде ненаситні і яку тому раду дати”. Отже, пекуче відчуття несправедливості враз пробуджує в юнакові жадання помсти. Навіть його побратим Марко не міг розвіяти сумнівів, бо був м’якшої вдачі, та й не розмірковував так глибоко і критично, як Петро. У сумнівах і шуканнях минуло чимало часу.

Шлях побратимів з Острога на Січ А.Чайковський відтворює здебільшого в авантюрно-пригодницькій манері. Незважаючи на це, дорога пролягала через козацькі оселі сотника Чуба і Ониська Печеного. Перебуваючи у господі сотника, юнаки швидко здобувають прихильність товариства. Перед дотепним і метким Петром не встояв навіть літній, суворий на вдачу, пошарпаний бідною козак Касян Байбуза. Він став новим наставником хлопців — вчителем військової справи і життєвої мудрості. Добре показали себе побратими і під час першої для них, страшною своєю несподіваністю, сутички з татарами. Вражений Касян говорить: “Вони врятували редути. І серед такої метушні не втратив жоден голови і робив з власного розуму, що було треба, і зробив добре”. Слобода Чубівка, заснована за порадою Петра козаками і татарськими бранцями, стала першим досвідом конструктивної громадської діяльності майбутнього гетьмана, вона сприймається як одна з історичних реалій тієї многотрудної епохи. І знову дивувалися люди розумові Сагайдачного, пророкуючи славу, що “підє гомоном по всій Україні”. Усвідомлює своє призначення й Петро, розуміючи, що одна слобода — тільки початок. “Ми для України маємо щось більше зробити, чим заснувати одну Чубівку”, — говорить він.

Перша частина роману (“Побратими”) має надзвичайно важливе значення в його ідейному задумі. Тут віддзеркалюється процес формування характеру, психологічних особливостей людини, що їй історія незабаром відведе роль керманича визвольною боротьбою, під знамена якої стануть тисячі й тисячі людей. У досить ущільненому часово-просторовому колі А.Чайковський викладає чимало інформації історичного змісту, подає побутові картини й пригодницькі епізоди.

Та все ж чільною ідеєю першої книжки виступає велична ідея побратимства. Зазначимо, що обряд братання існував у всі часи і в багатьох народів — давніх греків, скандинавських вікінгів, американських індіанців, давньоруських богатирів. Побратимство зумовлювалося нестійкістю суспільного ладу, матеріальною незабезпеченістю, потребою підтримки близької людини. Саме з цих причин звичай братання зберігся до нових часів у слов’янських народів Балкан, Карпат і, звичайно ж, у запорозького козацтва. У більш віддалені часи, як це видно з писемних і фольклорних джерел, акт братання мав складну обрядову символіку (змішування крові, святкова трапеза, зав’язування побратимів одним поясом, розпиття вина по черзі з однієї чаші тощо). Побратимство освячувалося церковним ритуалом, фіксувалося, подібно акту вінчання, в церковних книгах і метриках. У XVI–XVII століттях сувора колись обрядовість звичаю нівелюється, але побратимство не втрачає своєї основної функції — взаємодопомоги у складні життєві моменти.

Побратимом Сагайдачного в романі А. Чайковського виступає Марко Жмайло — постать історична, запорозький кошовий, потім — гетьман, чиє ім’я, щоправда, згадується у різних джерелах набагато рідше, ніж імена Дорошенка, Трясила, Павлюка тощо.

Жмайло був добрим стратегом, досвідченим полководцем, не раз водив козацькі війська на Крим і повертався з перемогою.

На вимогу польського короля Конецпольськогодесь у 1625 році козаки обрали замість Жмайла нового гетьмана — Михайла Дорошенка.

Характер Марка у романі виробляється під значним впливом Сагайдачного, хоча Чайковський акцентує й на природному розумові, сміливості та винахідливості Жмайла.

Він “...кинувся в бій, де найбільше того було треба, не зважаючи, що татарські стріли із задніх татарських лав падали хмарою”, — таким постає Жмайло у багатьох місцях роману.

Перед читачем обидва козацькі керманичі проходять разом, починаючи з дитинства. Їхня дитяча приязнь переростає з часом в освячене народною мораллю бойове побратимство.

У другій і третій частинах роману (“До слави”) А.Чайковський дещо уповільнює темп відтворення перебігу подій. Перша повість, окрім того, позначена ще й композиційною строкатістю. У цьому, на справедливу думку В. Яременка, є свій сенс. “Автор стверджує, що шлях до слави довгий... перемежований не тільки романтичними битвами, а й нудними буденними турботами, в яких викристалізовується життєва мудрість, досвід, виробляється широкий погляд на світ, на речі, гуртуються одностудії, виношуються плани. Слава — не випадковість, а цілеспрямований труд, піт, кров і талант, раціоналістичний холодний розрахунок і безоглядна готовність самопожертви в ім’я поставленої мети”¹⁵.

Отже, талант Конашевича-полководця остаточно формується й міцніє на Січі. Уже в першій бойовій операції Петро виявляє себе не тільки як розумний стратег, а й виступає ватажком, спроможним підняти людей, повести їх за собою, а в разі потреби — визволити побратимів з полону і довести до свого табору. “Сагайдачний показався у поході дуже строгим отаманом. Карав прогрішившихся без пощади. Зараз на першому нічлізі приказав кількох розстріляти за те, що на сторожі позасипали. Одного розстріляв за те, що впився. Повага Сагайдачного між козацтвом була така велика, що ніхто не поважився ремствувати за такий строгий присуд”, — читаємо у Чайковського. Навіть найсвавільніші козаки корилися владному слову отамана. Письменник уважно простежує, як Сагайдачний — прибічник суворої військової дисципліни — надихає запорожців ідеєю протиборства іноземній експансії, засиллю католицизму. Гетьман усіляко прагне зорієнтувати січову вольницю в русло боротьби за державність України і загальнонаціональні інтереси.

Саме тому А.Чайковський, спростовуючи різного штибу інсинуації й кривотлумачення, репрезентує в романі історично вірогідну життєву модель козака-запорожця. Простого січовика тут відрізняють такі

риси, як патріотизм, здатність на самопожертву, фізична й духовна витривалість, бездоганна військова вправність. Запорозька Січ постає в “Сагайдачному” як своєрідна козацька республіка, “болюче місце в панському тілі”. Письменник розвінчує історичну фальш, якої припускалися численні вороги Січі, називаючи славних запорожців “лотрами”, “розбійниками”, а їхню демократичну спілку — “гнездом своеволия”. Не випадково друга частина роману ще наприкінці 1920-х років була конфіскована польськими властями, а Чайковського притягли до відповідальності, звинувачуючи у закликах до непокори урядові. Така ж доля, до речі, спіткала і його оповідання “Козацька помста”.

Визвольницьку активність Сагайдачного А. Чайковський у романі устами одного з героїв промовисто порівнює з подвижництвом пророка Мойсея. Важливо, що й сам отаман добре усвідомлює власне місце у всенародному збройному опорі. Свідченням цього є численні монологи героя, в яких він повністю саморозкривається. Наведемо один із них. “Я тобі зараз усю тайну відкрию, чому мені дотепер таланило,— говорить Сагайдачний Іскрі.— Бо я поки до чогось візьмусь, перш добре обдумаю. Тим я не подібний до попередніх наших козацьких проводирів. Вони ризикували. Я ризикую хіба в остаточності, коли нема виходу. Вони ризикували відразу, не почисливши своїх сил. Я, обдумавши добре, зараз беруся до діла, коли знаю, що вдасться. Коли ж ні, то навіть не показую по собі, що у мене така думка була”. Порядкування Сагайдачного на Січі викликало подив і повагу навіть у бувалих козаків. На початку XVII століття, коли авторитет ватажка серед січовиків дедалі більше зростає, частішають морські походи запорожців, викликаючи нечуване занепокоєння серед турків. Через козацькі наскоки султан навіть готувався до втечі зі Стамбула. Досконало опанована Сагайдачним наука морських походів мала вплив і на планування сухопутних військових операцій. Як полководця, козацького гетьмана насамперед відрізняло те, що він надавав переваги активним наступальним діям і факторові раптового удару. Відразу після здобуття Варни Сагайдачний планує похід на Кафську фортецю — турецький центр торгівлі християнами-невільниками. І ця операція завершується блискучою перемогою

українського козацтва. Чайковський акцентує на тому, що після повернення з Кафи Січ вітає Конашевича як нового кошового отамана.

Примітно, що в інтерпретації романіста слава Сагайдачного не обмежується його хистом полководця. Гетьман увійшов у національну історію і як активний поборник культурно-релігійних традицій українського народу.

Письменник переконує, зокрема, що релігійний фанатизм ніколи не відрізняв православних українців, як, скажімо, католиків. При цьому сам Сагайдачний із симпатією ставиться до представників інших національностей, а тому має прибічників серед татар, поляків тощо. Не перейнявся він почуттям помсти і до євреїв, які дедалі активніше осідали на українських землях.

Здебільшого у романтичному ключі виписує А. Чайковський стосунки Петра з жінками. Згадаймо хоча б дочку вдови Прокопчихи Настю, яка позбавила себе життя, коли Сагайдачний залишив Чубівку, чи визволену з полону польську панну Анну, готову зректися багатства й віри заради нього. На курних козацьких шляхах зустрів майбутній гетьман і своє єдине кохання — Марусю Чепелівну. Дівчина відповіла взаємністю, та й батьки її не перешкоджали закоханим. Відбулося сватання й заручини, але не судилося сімейного щастя. Маруся загинула від рук жидка-попихача Сруля.

Тяжко переживає Петро цю втрату. І знову повертає його до життя незрадливий побратим Марко Жмайло: “Виплачся, брате, сердечно, я з тебе не поглузую, я сам щиро з тобою заплачу... Тепер тобі для нікого більше не жити, хіба для церкви, для козацтва, для України. До великого діла тебе Господь покликав, а щоб ти нічим не був зв’язаний у виконанні твого посланництва, то узяв її Господь до себе...”

А.Чайковський ідеалізує Сагайдачного, підносить його і над козацькою масою, і навіть над тією бурхливою добою. Однак це не заважає загальній реалістичності, сказати б, життєподібності образу.

Перед нами — не тільки визначний полководець, а й послідовний державник, розсудливий і тонкий політик, один з перших національних героїв України. Його життєвим кредо була слава, а вчинками керувала лицарська честь і полум’яна думка про майбуття народу, держави.

Художній досвід А.Чайковського, його традиції творчо продовжили письменники новітнього періоду; їх відгомін простежується у прозі Зінаїди Тулуб, Івана Ле, Миколи Глухенького, Миколи Сиротюка тощо.

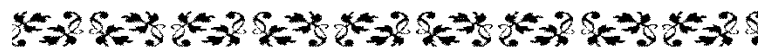
Насамкінець варто акцентувати на тому, що західноукраїнський белетрист органічно поєднував у своїй особі талановитого художника слова і громадсько-культурного діяча, чия невтомна праця була і залишається актуальною для нації. Він завжди думав про час, вимріяний і оспіваний Олександром Олесем:

*Колись народ чужинця скине
І заживе своїм життям,
Колись народ наш відпочине
І вкриє рабство забуттям.
Але не зможе він забути
Всіх тих, хто в чорну ніч не спав,
Хто так хотів його розкути,
Хто все, що міг, йому віддав...*

Кожна національна література має в своєму активі такі надбання, про які можна сказати словами Тараса Шевченка: “От де, люди, наша слава!..” До таких набутоків, поза сумнівом, належить історична белетристика А.Чайковського, що й сьогодні не втрачає цінності як випробуване джерело пізнання героїчної минувшини нашого народу.

Твори А.Чайковського — це наша класика, яка буде цікавити й наступні покоління читачів своєю вірністю правді життя, небуденним виховним потенціалом. У сюжетах, образах, ідеях творів Андрія Чайковського про козацтво, немов у фокусі, переломлюються глибинні процеси народного буття, акумулюються суспільні настрої епохи, передаються багаті за змістом почуття, які нині можемо визначити національною гордістю українця.

Анатолій Гуляк



САГАЙДАЧНИЙ

*Історичний роман
у трьох книгах*



КНИГА ПЕРША

ПОБРАТИМИ

Присвячую незабутній пам'яті мого найкращого товариша і друга д-ра Євгена Олесницького.

Автор

Уродився онъ въ краяхъ Подгорскихъ Перемисскихъ
Вихованъ въ вѣрь церкви всходней зъ лѣтъ дѣтинскихъ
Шоль потомъ до Острога, для наукъ уцтывыхъ...
Который тамъ квити...

*З книги «Вѣришъ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра
Конашееича Сагайдачного, гетмана войска его кор. милости
Запорозкого, зложоний презъ инока Касіана Саковича, Київ 1622»*



I

Напередодні святих апостолів Петра і Павла 1590 року замітний був із самого ранку на Перемиському шляху в Новому Самборі, довкруги церкви святого апостола Пилипа, незвичайний рух.

Ця церква стояла край високого берега, серед хат, де жили православні. Тоді, на підставі королівського розпорядку, не вільно було всередині городських мурів ставити православних церков. Цього дня з'їздилися православні з усіх сторін і ставали на площі недалеко церкви. Ціла площа заставлена возами різного роду. Вози з плетеними полукішками, з полукішками із липової кори або дощенок, з кованими або босими колесами. Поміж ними роїлося від людей у різних одягах. Одні поприїздили з жінками на возах, другі на конях або поприходили пішки. Народу і не злічиш: у полотняних свитках та в синіх шляхетських капотах, в чоботях або постолах. Жінки повбирані святково, аж мерехтіло в очах од різних кольорів, — начеб того макового цвіту натикав.

Найбільше було шляхетських капот. Ціла самбірська земля, від річок Верещиці, Дністра і Стрию аж до Карпатських гір, мала тут своїх заступників. Народ стояв купками і гуторив усюди на одну тему: цього дня мав приїхати до Нового Самбора перемиський владика Стецько Брилинський із Спаського монастиря, куди він у той час, не почувавши себе безпечним на владичому престолі в Перемишлі, перебрався жити.

Владика заповів свій приїзд на це велике свято, щоби відвідати свою паству та підтримати у людей православного духа.

В Самбірщині, що належала до королівщини, було найбільше малоземельної української шляхти, а вона, хоч їй переслідували православну церкву, найзавзятіше її держалася, не дала себе нічим відстрашити.

Не було закутини на цілій Україні, де би жило стільки тої шляхти, що тут. Шляхта жила в збитих одноцілих громадах, почувала в собі силу, держачися разом, була всупереч свого вбожества бадьора, і вона одна була сильною опорою благочестя. Цілі села — Чайковичі, Білина Велика, Лука, Ортипичі, Гординя, Кульчиці, Городище, Сілець, Бережниця, Бачина, Топільниця, Явора, Комарники, Ільник, а далі в

Стрийщині: Крушельниця, Корчин — були густо заселені шляхтою, що виводила свої шляхетські клейноди ще від князя Льва, дорожила ними і, хоч як намагався польський уряд взяти їх у підданство, стояла твердо за свої вольності і за православну церкву.

Як тільки розійшлася вістка, що приїде їх владика, такий самий шляхтич, як і вони, Стецько Брилинський, то по цілій околиці мов запалив: з усіх сторін напливала шляхетська братія.

На площі було дуже глітно і гамірно. Говорено про переслідування православної церкви, про відступництво великої шляхти. Міркували про те, чому владика не живе в Перемишлі. Тут і там давалися чути голоси погрози. Один бадьорий шляхтич у синій капоті, з шаблюкою при боці на ремінці вигукував завзято і піддавав думку, щоби шляхта силою ввела владика на його перемиський престол і держала гонорову сторожу біля його особи, коли б латинство захотіло йому яке лихо заподіяти.

— Силою постоїмо, панове-браття, за нашим правом і тих собачих синів на шаблях рознесемо.

Заповідалася пречудна літня днина. Сонце вже високо піднялося та стало добре припікати.

Отець Атанасій, монах Спаського монастиря, що був при церкві святого Пилипа парохом, а zarazом в одній особі завідував церковною школою, від самого ранку був на ногах і всюди робив порядок.

Усі сподівалися приїзду владики зранку, тепер стали нетерпеливитися, чому його досі нема? Дехто завважив, чи не приключилася дорогому гостеві яка пригода по дорозі.

— Яка ж тут може бути пригода? Владика супроводжують Бережницькі та Бачинські. Шляхта певна, не допустить.

— То добра шляхта і певні люде, то правда,— говорив пан Сілецький Яким.— Але не завадило б, якби ми так, зібравшись у гурток, виїхали на конях назустріч,— було б то і гарно, і почесно, і владичі було б це мило, що ми його шануємо.

— Й не гаючись треба так зробити,— обізвався старий Грицько Жмайло, або Цьмайло, з Кульчиць.— Ану, панове-браття, на коні, та й з Богом! Я їду з вами.

— Добре так,— гукали скрізь,— веди нас, пане Грицьку!

Шляхта стала розходитися до коней. Дехто мав верхового коня напоготові, інші випрягали з возів, а дехто позичав коня в сусіда.

Грицько Жмайло-Кульчицький був собою замітний чоловік. Середнього росту, кремезний і плечистий дідуган, з білим як молоко волоссям, з довгими сивими вусами. Одягнений був у капоту з синього сукна, густо позаду збирану, в сивій смушковій шапці із синім дном. Був оперезаний цвітастим поясом, до якого прип'ята була здоровенна крива шаблюка.

Найстарші люде говорили, що йому минуло вже сто років. Лице у нього було рум'яне і здорове. Не вадило йому, що мав дві борозни на лиці і чолі від шаблі. На світ дивився весело сивими очима.

Тим часом шляхта гуртувалася на вільній площі.

Внук Грицька привів йому кремезного коня. Старий вискочив справно на сідло, поправився, оглянув гурток, виїхав наперед гурту і скомандував:

— Чвірками! — відтак оглянувся на церкву, здійняв шапку і перехрестився тричі: — Во ім'я Господнє! Вперед!

Усі зробили те саме, впорядкувалися і рушили за Грицьком. Як минули вже хати перемиського передмістя, вони розділилися по обидва боки дороги і їхали незаметно поміж придорожніми вербами.

Старий Грицько вийняв з кишені люльку, набив тютюном і викресав огню. Він був вдоволений, веселий і усміхався під вусом, не говорячи ні слова.

Проїхали так, гуторячи між собою, з годину, аж помітили з другої сторони ватагу людей, що проти них їхала.

— Се, певно, владика! — заговорили всі майже в один голос.

Так воно і було. Серединою дороги їхала коляска. Видно було золотий хрест владичий, від якого відбивалися яркі промені сонця.

— Нуте, панове-браття, ушикуймося на дорозі як слід і так під'їдьмо достойно і з повагою, — говорив один із шляхти.

— Тихо там! — гукнув Грицько до своїх. — Ховатися і шаблі наготові!

Тепер усі завважили, що під лозами над Дністром коїться щось незвичайне. Щораз більше людей виїздило з ліз і ставали рядком. Почет владичий зближався щораз. Здається, що ніхто з них не міг бачити, що над Дністром діялося.

Навпаки, Грицько бачив і одних, і других. Його варта, їдучи, крилась між вербами, і ніхто ані з дороги, ані від ліз не міг її завважити.

Ті, що супроводжували владику, вважали себе безпечними. Весело гуторили, а для увеселення владики заводили герці, перебігалися, підкидали вгору шапки і відтак їх ловили в повітрі. І з того вийшло замішання в цілому гурті, аж наблизилися до того місця, де стояла підозріла громада під верболозами.

В ту хвилю громада заревла пекельними голосами “алагу!” і, мов яструби, кинулася з шаблями, списами і ломаками на владичу дружину. Набіг був несподіваний. Шляхта, що супроводжувала владику, не встигла впорядкуватися до оборони, як на них напали з усіх боків і стали бити.

Тепер Грицько виїхав на середину дороги і, добуваючи шаблі, гукнув:

— То не жарту, пани-браття! На дорогу! Шаблі в руки і скоком! В ім'я Боже!

Старий наче відмолодів. Стиснув коня і почвалував передом, а шляхта лавою за ним.

Прискакали в саму пору.

Багато Бережницьких та Бачинських лежало на землі побитих та покривавлених, їхні коні, позадиравши хвости, налякані, розбігалися на всі сторони. Якийсь забруднений голодранець простягнув руку до сивої владичої голови, як у тій хвилі прискочив Грицько і одним ударом відрубав йому руку. Кров жбухнула на владичу одягу. Жмайлова дружина рубала завзято куди попало. Отямились і Бережницькі та Бачинські і собі стали відбиватися. Боротьба тривала коротко. Напасники, побачивши перемогу, стали втікати в лози. За ними пустилися навздогін, ловили та в'язали мотузками.

Грицько став перепитувати бранців, хто вони і хто їх на таке злочинство підбив. Вони призналися, що їх згуртував якийсь ксьондз із Самбора, обіцяв заплатити по золотому і дати коня, а вся добыча буде їхня.

Була тут всіляка збиранина: були татари, волохи і голота самбірська.

Грицько видав короткий засуд:

— Усіх на гілляку! — він вказав на якогось кремезного татарина і приказав: — Повішай усіх, а тебе пустять на чотири вітри. Ти,

Прокопе, тут останешся, — каже до свого внука.— Останешся тут з кількома шляхтичами і допильнуєш, щоби так було зроблено, як я присудив, я, Грицько Жмайло-Кульчицький!

Татарин зараз засукав рукави і брався по одному вішати на вербі.

Грицько скомандував:

— Рушай до города!

— Пане Грицьку! — гукала шляхта. — Владика вас кличе до себе.

Грицько зміркував, що згаряча не привітався з владикою, і стало йому ніяково. Зблизився до владичої коляски, як винуватець, зліз з коня, зняв шапку і взяв владика за руку, щоби поцілувати.

— Не слід тобі, пане-брате, цілувати мене в руку, ти мій спаситель, а і віком від мене старший,— владика поцілував його в голову і обняв рукою за шию.

— Либонь, що старший, та все ж ваша милість великий достойник нашої церкви, а я вірний син тої церкви.

— Спасибі тобі, брате, з цілого серця, спасибі, і вам усім, мої діти, що виручили з нещастя. Сідай, пане Грицьку, біля мене. Маєш до того повне право. Скільки тобі літ?

— Пішло вже на другу сотню, ваша милість,— говорив весело Грицько, сідаючи до коляски. Може, був би на те не зважився, та владика таки насилу його втягнув.

— Благословення господнє на тебе і твій увесь рід,— говорив владика, благословляючи його хрестом.— Велика у тебе сім'я?

— Славити Господа небесного, і злічити не можна. Я вже й правнуками величаюся.

— Сини мої любі,— говорив владика, звертаючись до шляхти, що густо обступила коляску,— ви одинока підпора вашої благочестивої віри і церкви!

Він устав у колясці і благословив довкруги хрестом.

Грицькові було пильно приїхати до міста, де всі нетерпеливо вижидали, тож сказав:

— Преосвященний отче, нам пора. Народ мног вижидає вашу милість, як спасителя.

Владика призволив, і Грицько дав знак, щоби рушали.

— Пане-брате,— каже владика,— ти дуже жорстоко поступив з тими людьми.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ